

ВІДГУК

офіційного опонента Білавич Галини Василівни, доктора педагогічних наук, професора, на дисертаційне дослідження Сухомлинської Лесі Віталіївни «Формування у дітей ціннісного ставлення до тварин освітньо-виховними та художньо-образними засобами (кінець ХІХ – початок ХХІ ст.)», подане на здобуття ступеня доктора філософії зі спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки, галузь знань 01 Освіта / Педагогіка

Актуальність дисертаційної роботи

За умов російського вторгнення на територію України 24 лютого 2022 року, що спричинило знищення генофонду українства, збільшення кількості безпритульних тварин, перевантаження притулків для тварин домашніми улюбленцями, яких люди просто полишили під час евакуації через повномасштабну російську агресію, складність евакуації тварин із прифронтових зон та зон бойових дій, зменшення біорізноманіття, руйнування екосистем, природних ресурсів, хімічне забруднення територій, вод тощо, актуалізується проблема морально-екологічного виховання юної особистості, яка нині має стати активним екологом – рятувальником рідної природи, довілля, ековолонтером. Ця проблема стоїть і перед педагогами, які повинні розробити комплекс екологічних заходів природовідновлювального та природозбережувального спрямування, нову філософію морально-етичного виховання дітей у дусі співжиття і комфортного співіснування людини і світу живого, невід’ємною частиною якого вона є, надати екоетичному вихованню школярів нового звучання, зокрема практико орієнтованого напрямку, що включатиме насамперед заходи з повоєнного відновлення, збереження екосистем, екологічні ініціативи, спрямовані на пошук нових господарів для покинутих домашніх тварин, опіку над тими, які опинилися в притулках для тварин, любов та гуманне ставлення до власних хатніх улюбленців, свійських тварин і загалом до всього живого. В основі такої філософії, окрім іншого, духовний світогляд українства, що ґрунтується на християнській філософії – любові до Бога, людини і природи.

Доведено, що шлях до високої етико-екологічної культури лежить саме через екологізацію свідомості дітей. Потреба у формуванні екологічно орієнтованого світогляду об’єктивно набирає все більшої ваги в структурі суспільної свідомості, формує напрями наукової, педагогічної та практичної діяльності всього людства у вимірі сталого розвитку. З огляду на ці та інші чинники дисертаційна робота Сухомлинської Лесі Віталіївни «Формування у дітей ціннісного ставлення до тварин освітньо-виховними та художньо-

образними засобами (кінець XIX – початок ХХІ ст.)» є своєчасною та актуальною. Наголосимо і на тому, що виховання милосердного ставлення до світу живого нині, як ніколи, постало на передньому плані виховних проблем, і ця тематика повністю збігається з особистими морально-етичними переконаннями здобувачки дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами

Дисертаційну роботу виконано відповідно до наукової теми відділу історії та філософії освіти Інституту педагогіки НАПН України 2019–2021 рр. «Парадигми розвитку та тенденції реформування шкільної освіти в Україні у добу незалежності (1991–2017)», номер державної реєстрації 0119U001260.

Найбільш вагомими результатами, отриманими в дисертаційному дослідженні, на наш погляд, є такі: визначено й аргументовано теоретико-методологічні засади дослідження, з'ясовано й проаналізовано поняттєво-категорійний апарат дослідження; простежено генезу ідей щодо милосердного ставлення до тварин у навчальній і дитячій літературі; розкрито особливості підходів до виховання в дітей гуманного ставлення до тварин на різних етапах радянської та пострадянської парадигм освіти (ХХ ст.); визначено особистий внесок окремих діячів у розроблення означеної проблеми; схарактеризовано сучасні провідні тенденції формування в дітей ціннісного ставлення до тварин; окреслено перспективні напрями, підходи щодо виховання в дітей доброзичливого ставлення до світу живого; увиразнено еволюційність ідей В. Сухомлинського в контексті порушеної наукової проблеми; уведено до наукового обігу епістолярій видатних педагогів, науковців, громадських діячів, екологів; виокремлено місце і роль низки маловідомих педагогічному загалові персоналій (Микола Шарлемань, Олена Андрєєва, Борис Рябінін, Олексій Губко, Іван Єфремов, Володимир Борейко та ін.) у контексті досліджуваної проблеми, що дає підстави стверджувати про те, що здобувачка, окрім іншого, вагомо спричинилася до збагачення такого міждисциплінарного дослідницько-персоніфікованого напрямку, як педагогічна біографістика; здійснено контент-аналіз навчальної літератури для учнів на предмет присутності в ній екологічного складника; увиразнено екологічну тематику у творчості письменників, її представлення в кінопродукції тощо; схарактеризовано діяльність громадських організацій, волонтерських структур щодо захисту та порятунку тварин; до наукового обігу введено маловідомі факти із життя і діяльності В. Сухомлинського (листування (понад 15 листів) до педагогині-психологині О. Андрєєвої, декілька листів до письменника, педагога, громадського діяча, зоохоронця

Б. Рябініна, ученого-психолога, педагога О. Губка, письменника-фантаста, ученого, мандрівника І. Єфремова), які не тільки увиразнюють актуальність порушеної Л. В. Сухомлинською наукової проблеми, відображають глибоке занепокоєння тодішньої наукової та творчої інтелігенції питаннями виховання в дітей та юнацтва милосердного ставлення до світу живого, а й у новому ракурсі проливають світло на постать Василя Сухомлинського як педагога-новатора, реформатора шкільної освіти, зачинателя екологічної освіти в Україні, який наприкінці 60-х рр. ХХ ст. увів до освітнього процесу Павлиської школи курс «Любов до живого» за рахунок скорочення вивчення «нейтрального і нікому не потрібного матеріалу», тощо. Сьогодні українська система освіти відчуває велику спрагу на подібні сміливі інноваційні управлінські рішення. Цей яскравий і конкретний приклад, а також творча й наукова спадщина директора із Павлиша, що акумулює ідеї виховання доброго та відповідального ставлення до тварин на основі діяльнісного, практико орієнтованого, піклувального підходу, навіть після півсторічного забуття повинні нині надихати активістів освітянського руху на введення аналогічних факультативних курсів, активізацію природозбережувальної діяльності.

Незаперечною є наукова новизна дисертаційної роботи, позаяк у ній уперше глибоко, усебічно на основі міждисциплінарного та інших підходів простежено генезу формування в дітей ціннісного ставлення до тварин як важливу педагогічну й освітньо-виховну проблему, розроблено концептуальні засади та методологію цього педагогічного феномена у вимірі світової та вітчизняної педагогічної думки, у контексті міжнародних документів щодо ставлення до тварин, на основі широкого кола різновидових джерел, зокрема й бібліографічних видань-каталогів, епістолярію як цінних ресурсів розкриття наукової проблеми, системно й цілісно проаналізовано процеси становлення і розвитку комплексу гуманістичних ідей щодо поводження з тваринами засобами навчально-пізнавальної та дитячої літератури, освітнього процесу, візуальних джерел тощо за хронологічно досліджуваного періоду; схарактеризовано панівні концепції/моделі ставлення до тварин; актуалізовано роль і значення художньої та навчальної літератури для дітей крізь призму екологічної етики, гуманізації освіти, її морально-етичного потенціалу у вихованні ціннісного ставлення до тварин; тощо.

Значення для науки і практики здобутих авторкою результатів

Дисертація Л. В. Сухомлинської має наукову та практичну цінність, містить нові, раніше не захищені положення, а сформульовані висновки можуть слугувати для підвищення якості педагогічної освіти, удосконалення наукових досліджень у галузі педагогічної науки з урахуванням надбань

періоду, який розглядається дисертанткою в роботі, розвитку підручникотворення тощо. Дисертаційна робота має вагоме практичне значення, оскільки на основі пошукової діяльності та здійсненого аналізу її матеріали з 2017 р. і досі використовуються в розробленні та реалізації соціальних освітніх проєктів Київського університету імені Бориса Грінченка «Дитяча усмішка» (2017–2019) та «Буккросінг» (2021) Інституту філології та Педагогічного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка; школи I–III ступенів № 231 Оболонського району; низці проєктів, зокрема й онлайн, Державної науково-педагогічної бібліотеки імені В. О. Сухомлинського тощо. Обґрунтовано доведено, що використання матеріалів дисертації може реально сприяти розв’язанню актуальних освітніх і науково-педагогічних проблем у сучасній Україні, а схарактеризована генеза формування в дітей ціннісного ставлення до тварин освітньо-виховними та літературно-художніми засобами може не тільки істотно збагатити зміст навчальних курсів з історії педагогіки, психології, літературознавства, екології, історії дитячої літератури, методики викладання інтегрованих курсів «Українська мова та читання», «Я досліджую світ» тощо для закладів вищої освіти, але й у закладах шкільної та позашкільної освіти. Матеріали дисертаційного дослідження слугуватимуть методичним забезпеченням для педагогічної освіти студентів, зокрема проведення педагогічної практики, сприятимуть формуванню практико орієнтованих компетентностей про сутність і зміст виховання доброзичливого ставлення до тварин із кінця XIX і до початку XXI ст., підвищенню загальнопедагогічної ерудиції і педагогічного мислення майбутніх учителів, окреслюють перспективні напрями досліджень для здобувачів наукових ступенів, є доброю науково-методичною основою для процесу перепідготовки вчителів, соціальних працівників, громадських активістів, волонтерів, усіх, кому не байдужий світ живого й гуманне ставлення до нього людини особливо за умов воєнного часу.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій

Аналіз змісту дисертації та 25 публікацій, з-поміж яких: 9 відображають основні результати дисертації (7 у фахових виданнях України, 2 – у зарубіжних наукових періодичних виданнях), 12 мають апробаційний характер, 4 додатково відображають результати дослідження, є підставою для висновку про наукову обґрунтованість і достовірність здобутих результатів і висновків. Це підтверджується теоретико-методологічною обґрунтованістю вихідних положень дослідження, продуманою логікою викладу матеріалу, репрезентованістю актуалізованої джерельної бази тощо. Результати дослідження широко апробовані в Україні та поза її межами, про що свідчить

участь авторки в 37 міжнародних та всеукраїнських наукових заходах упродовж 2017–2022 рр., а також перелік закладів, у яких успішно відбулося впровадження результатів наукового пошуку: Закарпатський обласного еколого-натуралістичний центр учнівської молоді (довідка про впровадження № 262 від 18.10.2022 р.), Педагогічний музей України НАПН України (довідка про впровадження № 060/64-071 від 29.11.2022 р.), Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського НАПН України (довідка про впровадження № 05-44/256 від 26.10.2022 р.), заклади освіти Управління освіти і науки Броварської міської ради Броварського району Київської області (довідка про впровадження № 01-08-01/237 від 10.10.2022 р.).

Однією з умов успішної реалізації поставлених у дисертаційному дослідженні завдань є досконале володіння Л. В. Сухомлинською методологією наукового пошуку, використання широкого арсеналу методів дослідження. Змістовними є додатки до дисертації. Відзначаємо вміння авторки дисертаційної роботи підходити до аналізу педагогічних явищ, фактів, даних об'єктивно та неупереджено, імпонує вміння критично аналізувати здобутки науковців різного періоду, аргументовано дискутувати з дослідниками (до прикладу, Е. Гартманн) тощо. У всьому тексті роботи проглядається зріле й виразне наукове авторське «Я».

Усе викладене вище уможливорює стверджувати, що дисертаційне дослідження є оригінальним, завершеним, не містить положень, які раніше захищалися, наукова праця багата на нові знахідки з історії педагогіки, педагогічної біографістики тощо, характеризується високим рівнем наукової новизни, практичним значенням, становить реальний внесок у розвиток української історико-педагогічної науки, прогнозує можливість творчого використання результатів дослідження за умов сучасних модернізацій української освіти та науки, а також відображає належну фахову підготовку здобувачки, її сформованість як зрілого, сумлінного й креативного науковця. Значення здобутих результатів дисертаційного дослідження для української педагогічної науки бачимо і в тому, що теоретичні і практичні положення та висновки щодо концептуальних засад формування в дітей ціннісного ставлення до тварин становлять теоретичну і методичну базу для подальших досліджень із цієї проблеми. Зміст анотацій, поданих українською та англійською мовами, відображає зміст дисертації та висвітлює істотні її аспекти та основні положення.

Висновки з дослідження (як до розділів, так і загальні) виважені, цілісні, комплексно й концентровано виявляють авторську позицію та високий рівень узагальнення матеріалу, у них чітко простежується взаємозумовленість між метою, завданнями дослідження та всім змістом дисертації. Логіка та стиль

викладу матеріалу дисертації засвідчують відмінне володіння авторкою досліджуваною проблемою. На основі фактологічного матеріалу, який подано панорамно, рельєфно, дуже скуппульозно і докладно, постає генеза ідей щодо ціннісного ставлення дітей до тварин у навчальній і дитячій літературі хронологічно досліджуваного періоду тощо. З усього робимо висновок, що представлена до захисту робота є актуальною і прогнозує можливість творчого використання результатів за умов сучасних модернізацій української освіти.

Аналіз тексту дисертації свідчить про відсутність порушення Сухомлинською Лесею Віталіївною вимог академічної доброчесності за результатами перевірки дисертаційної роботи та опублікованих праць.

Дискусійні положення та зауваження до змісту дисертації

Загалом схвалюючи стратегію і тактику наукового пошуку Л. В. Сухомлинської, результати дослідження, запропоновані висновки, у вимірі наукової дискусії вважаємо за потрібне зазначити окремі контроверсійні положення та висловити деякі побажання:

1. Глибшого аналізу вимагає характеристика генези ідей щодо милосердного ставлення до тварин у навчальній і дитячій літературі кінця XIX – першої половини XX ст. у Західній Україні, оскільки вагомий досвід формування в дітей гуманного ставлення до світу живого мали українські заклади освіти та позашкіля, де працювали вчителі-письменники (І. Блажкевич, М. Божук, М. Левицький, Б. Лепкий, А. Лотоцький, К. Малицька, О. Маркуш, М. Ленерт-Домбровська (Марійка Підгірянка), О. Попович, В. Радзикович, О. Цегельська, Ю. Шнайдер (Уляна Кравченко) та ін.), що проявили себе як провідники української національної ідеї, укладачі підручників, у літературній творчості порушували проблеми формування християнських чеснот (добра і милосердя, любові до природи та всього живого як до Божого дару). Чимало письменників були священниками й педагогами (М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький, А. Волошин, Л. Данкевич, М. Устиянович, О. Стефанович, Ю. Станинець, С. Воробкевич, О. Духнович, І. Сільвай та ін.), що позначилося на актуалізації у творах та створених читанках і букварях проблем виховання милосердного ставлення до живого світу, популяризації ідей біоетики як морального підґрунтя побудови стосунків між людьми і світом живого засобами художнього слова. Їхні твори вміщували в навчальну літературу для дітей, популяризували «дитячі» та «дорослі» українські часописи, яких, до прикладу, тільки напередодні 1914 р. у Західній Україні було близько 90. Зміст дисертації ще більше збагатився, якби авторка звернула увагу на діяльність Галицького товариства охорони тварин та його періодичний орган «Місячник

Галицького товариства охорони тварин», що вміщував науково-популярні та художні тексти відповідного спрямування, Товариство «Опіки над звірятами» у Галичині, діяльність численних українських товариств, НТШ, пластову ідеологію щодо формування екологічної етики в дітей та дорослих. Утім, ми цілком свідомі того, що з огляду на обмежені обсяги дисертаційного дослідження Л. В. Сухомлинська не змогла масштабно висвітлити ці аспекти, тож вони проєктують на подальший глибокий аналіз та відображення в окремому науковому дослідженні.

2. Вважаємо, робота ще більше виграла, якби Л. В. Сухомлинська більш розлого представила різновекторну діяльність чільних діячів українського освітнього руху доби Української революції (С. Русова, І. Стешенко, І. Огієнко, С. Сірополко, Я. Чепіга, В. Вернадський, М. Кащенко, С. Тимошенко та ін.) щодо формування в дітей гуманного ставлення до світу живого освітньо-виховними та художньо-образними засобами, увиразнила роль українських учительських з'їздів, державних інституцій, громадських ініціатив українства (Українське товариство шкільної освіти, «Просвіта», Всеукраїнська вчительська спілка) у цій сфері.

3. Окрему сторінку в розкриття ідей гуманного ставлення до всього живого вписали українські письменники (і авторка дисертації це добре представила), цікавим з цього погляду видається відображення етико-екологічних проблем у творчості Олени Пчілки, Леоніда Глібова, Івана Франка, Лесі Українки, Майка Йогансена, Євгена Гуцала, Юрія Збанацького, Миколи Сингаївського, Олександра Довженка, Віктора Близнеця, Василя Чухліба, Олеся Донченка, Миколи Вінграновського, Григорія Тютюнника, Ганни Чубач, Всеволода Нестайка, Грицька Бойка, Ярослава Стельмаха, Олега Буценя, Василя Земляка, Михайла Слабошпицького та інших письменників, які пропагували ідеї біоетики, а також відображення цих ідей у творах світової літератури, означений вектор наукового пошуку може стати предметом подальших розвідок Л. В. Сухомлинської як укладачки української наукової та художньої антології екологічної етики, довідника з біоетики, путівника з громадських зооохисних інституцій, еколога-натуралістичних центрів, благодійних організацій («Щаслива лапа» у Києві, «Асоціації захисту тварин» у Дніпрі, «Дому Сірка» в Івано-Франківську, притулку для тварин «Милосердя» у Львові) тощо.

4. На нашу думку, у тексті роботи авторка (порівняно із засобами навчально-пізнавальної та дитячої літератури, освітнього процесу, візуальних джерел) менш системно й цілісно простежила процеси становлення і розвитку комплексу гуманістичних ідей щодо поводження з тваринами в позакласній та позашкільній діяльності з учнями за радянської доби.

5. Зважаючи на недостатнє представлення ідей виховання гуманного ставлення до світу живого в сучасній навчальній літературі для дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, вважаємо доцільним рекомендувати Л. В. Сухомлинецькій за результатами дисертаційного дослідження укласти методичний посібник для здобувачів першого (бакалаврського) і другого (магістерського) рівнів вищої освіти спеціальностей «Дошкільна освіта», «Початкова освіта» з орієнтовною назвою «Любов до живого» (за 70 мінітворами для дітей Василя Сухомлиньського, у яких порушено тему «літи і тварини»), що стало б свідченням наступності та тяжлості педагогічних ідей великого гуманіста ХХ сторіччя, заповнило прогалини в сучасному підручникотворенні щодо поєднання морально-етичних, емоційно-ціннісних і діяльнісних складників як головної умови виховання в дітей почуття піклувального і бережливого ставлення до світу живого, слугувало популяризації ідей біоетики.

Проте висловлені зауваження посять дискусійний, рекомендаційний характер і абсолютно не применшують вагомої науково-теоретичної і практичної значущості дисертаційної роботи.

Висновок про відповідність дисертації вимогам

Дисертаційна робота Сухомлинецької Лесі Віталіївни «Формування у дітей ціннісного ставлення до тварин освітньо-виховними та художньо-образними засобами (кінець ХІХ – початок ХХІ ст.)», подана на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки, є самостійною, завершеною науково-дослідницькою роботою, яка за актуальністю, науковою новизною, важливістю здобутих дисертаційкою результатів дослідження, їх обґрунтованістю і вірогідністю, практичним значенням відповідає вимогам наказу Міністерства освіти і науки України № 40 від 12.01.2017 р. «Про затвердження вимог до оформлення дисертації» (зі змінами), «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44 (зі змінами від 21.03.2022 р. № 341), а її авторка, Леся Віталіївна Сухомлиньська, заслуговує на присудження ступеня доктора філософії з галузі знань 01 Освіта/Педагогіка зі спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки.

Рецензент:

доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри початкової освіти

Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника

С.В. Білавич

підпис

Білавич Т.В.

ЗАСВІДЧУЮ

Начальник відділу кадрів

СВР

Орест СМІШК

«15»

05

2023г